

a) ÇEKIMLILERIŇ UZYN WE GYSGA AÝDYLYŞY

Türkmen diliniň çekimlileri aýdylyş dowamlylygy boýunça iki hili bolýarlar:

1) Uzyn aýdylyan çekimliler; 2. Gysga aýdylyan çekimliler.

Birnäçe sözlerde çekimlileriniň uzyn ýa-da gysga aýdylmagy sözün manysyna täsir edýär. Olar gysga aýdylanda bir many, uzyn aýdylanda başga bir many aňladýar.

Meselem: ak diýen sözün çekimlisini gysga aýtsak, ol işlik bölüp, hereketi aňladýar. Eger bu sözün çekimlisini uzaldyp aýtsak, onda ol sypat bolup bir zadyň reňkini aňladýar.

197-nji gönükmä. Sözlemieri deňeşdirip okaň. Has gara ýazylan sözleriniň çekimlisiniň nähili aýdylýandygyny we şol sözleriniň aňladýan manylaryny aýdyp beriň.

1. Goňşymyz **at** edindi.
2. Sen dutar **çal**.
3. Gawunlary, garpyzlary sapagyndan **ýoluň!**
4. Süzmeden **gurt** edýärler.
5. **Biz** körpeler otagyny her hili suratlar bilen bezedik.

1. Oňa Melguş diýip **at** berdile
2. Men **çal** getireýin.
3. Olar **ýoluň** gyrasynda otyrdylar.
4. Goýnuň ýarasyna **gurt** düşüpdür.
5. **Biz** bilen köwüş, ädik tikýärler.

Has gara ýazylan sözleriniň manylarynyň üýtgeşik bolmagyna näme täsir edýär?

198-nji gönükmä. Aşakdaky sözleriniň çekimlisini ilki gysga aýdyp okaň, soňra uzyn aýdyp okaň. Nähili manylar aňladýandygyny düşündiriň.

Ak, gyz, gap, bil.

Şu sözleriniň hersine degişli çekimlisiniň uzyn aýdylyşy boýunça bir sözlem, gysga aýdylyşy boýunça bir sözlem düzüp, depderiňize ýazyň.

NUSGA: Mamagül örän akyllyja gyzdy. Suw mazaly gyzdy.

199-nji gönükme. Bendi mugallym okanda üns berip diňlaň. Daşyňyzdan diýen sözün şu setirlerde nähili many aňladýandygyny düşündiriň. Onuň dürli many aňlatmagyna näme täsir edýär?

Başyňyzdan aýlanaýyn,

Daşyňyzdan aýlanaýyn,

Daşyňyzdan aýlanaýyn,

Pyragyny gören daglar.

(K. Gurbannepesow).

Ýokarky okan goşgy bendiňiz sözleýşiň haýsy stiline degişli?

* * * *

200-nji gönükme. Okaň we göçüriň Diňe çekimlisiniň gysga hem-de uzyn aýdylmagy sebäpli dürli many aňladýan sözleriniň aşagyny çyzyň.

1. Sen dostuňa hat ýaz. Ýaz günleri meýdan gök lybasa girýär.
2. Gije garaňkydy, uzakdan ot görümdi. Bu ýyl hem gysyna obanyň mallary hor bolmaz, sebäbi köp ot ýyglydy.
3. Obanyň uly köçesiniň ugrunda çukur gazyň, nahallar oturdyň. Towugyň, ördegiň, gazyň ýeleginden ýassyk edilýär.
4. Öten ýyl güýçli doly ýagdy. Howdan suwdan doly.

Aşagyny çyzan sözleriňiziň manysyny düşündiriň.

* * * *

201-nji gönükme. Sözlemleri okaň we has gara ýazylan sözlermiň şol sözlemdäki aňladýan manysyny düşündiriň.

Biziň obamyz bu ýerden **daş**. Gurluşyk üçin maşyn bilen **daş** çekdiler. Demri otda ýagşy **gyzdyr**, ýogsam ony süýndürmek kyn bolar. Eli portfelli **gyzdyr** oglanlar mekdebe barýardylar. Bu guşy **tut**, mekdebiň janly burçuna berersiň. Biz mekdebimiziň töweregine tut nahallaryny hem oturtdyk. Okaň, **bilim** alyň. Meniň **bilim** agyrýar.

Şol gara ýazylan sözleriniň her sözlemde başga-başga many aňlatmagynyň sebäbini aýdyň.

* * * *

202-nji gönükme. Hekaýany okaň we mazmunyny ýatdan aýdyp beriň. Has gara ýazylan sözleri göçüriň Olaryň uzyn aýdylýan çekimlisiniň aşagyny çyzyň.

Arçman **kurorty** gözəl ýer. Her ýyl bu ýerde **ýurdumyzyň** dürli ýerlerinden müňlerçe adamlar gelip, saglyklaryny bejerdip, dynç alyp **gidýärler**. Arçmanyň **janyňa** şypa berýän **täsin** suwy bar. Bu ýerde dynç **alýan**

adamlara oňat hyzmat **edýärler**. Kurortyň medeni-köpçülik işler boýunça **ýolbaşçysy** olary ýurdumyzyň täsin ýerine Dolan dag düýbünde ýerleşýan «Köwata» **atly** ýerasty **köle**, Bäherdeniň **haly** fabrigine ekskursiýa äkidýär.

1. Tekstili mazmunyna laýyk sözbaşy tapyň.

2. Bu teksti mazmun taýdan baglanyşyklylygy boýunça iki abzasa bölüň.

3. **Bar**, **ýol** sözleriniň çekimlisini hem gysga, hem uzyn aýdyp görüň we nähili manylar aňladýandygyny düşündiriň.

4. Orfograflık sözlükden çekimlileriniň uzyn we gysga aýdylmagy bilen many taýdan tapawutlanýan sözleri tapyp, aýdyp beriň.

* * * *

203-nji gönükmе. Bu sözleriniň çekimlisini hem gysga, hem uzyn aýdyp okap görüň we olaryň çekimlileri uzyn aýdylanda nähili many, gysga aýdylanda nähili many aňladýandygyny düşündiriň.

Gal, ot, daş, bil.

Şu sözleriniň çekimlisiniň uzyn aýdylyşyna degişli bir sözlem, gysga aýdylyşyna degişli bir sözlem düzüp, depderiňize ýazyň.

* * * *

204-nji gönükmе. Teksti okaň we her sözdäki çekimlileriniň nähili (uzynmy, gysgamy) aýdylýandygyny aýdyp beriň.

Ekin meýdanynyň içi bilen geçýän ýodajykdan posýologa garşy haýdap gelýän Begenje bu günki yssy täsir etmeýän ýalydy. Begenç şu ýerde doglup, şu ýerde hem önüp-ösen oglandy. Ol okuwyndan gijä galyp barýardy.

Begenç entek Aknobura-da ýetmändi. Ol ýöluň iki gapdalyny tutup, gollaryny her ýana uzadyşyp ýatan demirtiken düýplerine ýigrenç bilen seredýärdi.

(G. Cólukow, << Bir klasda>>).

1. Tekste sözbaşy tapyň.

2. Has gara ýazylan sözleriniň asyl sözünü depderiňize göçüriň.

Olaryň çekimlisini hem gysga, hem uzyn aýdyp görüň we nähili manylar aňladýandygyny düşündiriň.

NUSGA: gal, ýol, ...

* * * *

205-nji gönükmе. Sözleri okaň we gysga çekimlili sözleri biraýry, uzyn çekimlili sözleri hem biraýry göçüriň

Demir, nar, galam, ekin, dag, kelem, kân, kör, dar, yşyk, kelte, dodak, durna, duş, işgär, aklap, gamçy, tanap, ýoklap, gögräk, düşekçe, halap, dost, duşýar. Baýram, çişýar.

NUSGA: 1.. Demir, galam, ...

2. Nar, dag, ...

206-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Köp nokatlaryň ýerine degişli çekimlileri ýazyp, depderiňize göçüriň.

1. Düýn konserte bar...p bilmedigime örän g...nandym, uz...n gün pik...rim şol b...ldy.

2. Biz näme üç...n Myrada hat ýazamyzok? Biz birinji klasda Myr...t bilen bile ok...pdyk ahyr...n.

3. ...şim köp bolany sebäpli, öýe birneme g...ç geldim.

Köp nokatlara derek ýazan çekimlileriňiziň haýsynyň uzyn, haýsynyň gysga çekimlidigini aýdyň.

GAÝTALAMAK ÜÇIN SOR AGLAR:

1. Türkmen dilinde näçe sany çekimli ses bar, olar haýsylar?

2. Çekimli sesler nähili aýdylýarlar, olar nämeden emele gelýärler?

3. Türkmen dilindäki çekimliler nähili toparlara bölünýärler?

4. Türkmen diliniň çekimlileri uzyn we gysga aýdylýp bilinýärlermi?

5. Çekimlileriniň uzyn we gysga aýdylmagy sözleriniň manysynyň üýtgemegine täsir edýärmi?

6. Uzyn we gysga aýdylýan çekimliler ýazuwda dürli harplar bilen bellenilýärlermi?